

УДК 347.441

Яворський Р.І., аспірант, ЛНУім. І.Франка

Форма договору про надання туристичних послуг та способи його укладення

В даній статті аналізується порядок та способи укладення договору про надання туристичних послуг. В статті проаналізовано правову природу ваучера як письмової форми договору та зроблено висновок про недоцільність визнання останнього як форми договору. В статті проаналізовано електронну форму договору, проблеми застосування та запропоновано шляхи подолання.

Ключові слова: форма договору, публічна оферта, акцепт, ваучер, контрагент, електронна форма договору.

В данной статье анализируется порядок и способы заключения договора о предоставлении туристических услуг. В статье проанализирована правовая природа ваучера как письменной формы договора и сделан вывод о нецелесообразности признания последнего как формы договора. В статье проанализированы электронная форма договора, проблемы применения и предложены пути преодоления.

Ключевые слова: форма договора, публичная оферта, акцепт, ваучер, контрагент, электронная форма договора.

This article examines the procedure and methods of the conclusion of the contract on granting of tourist services. The article analyzes the legal nature of vouchers as a written form of the contract and concluded inappropriate recognition of the latter as a form of the contract. The article analyzes the electronic form of the contract, application problems and proposed ways of overcoming.

Keywords: form of the contract of public offer, acceptance, voucher, the counterparty, the electronic form of the contract.

Постановка проблеми. Проблема визначення форми та способів укладення договору про надання туристичних послуг у вітчизняній та зарубіжній літературі досліджувалась досить часто. Практика укладення договорів в даній сфері свідчить про суперечності, які виникають в правозастосовній практиці.

Стан дослідження. Єдиної точки зору стосовно способів укладення та форм договору про надання туристичних послуг немає, проте даним питанням займалися такі науковці як С.Л. Соловйов, Є.В. Ахтямова, М.М. Гудима, Я.Є. Парцій, Н.В. Сірик А.А., Терещенко, А.Є. Толстова, Ю.А. Чененов.

Метою статті є дослідження форми договору про надання туристичних послуг, зокрема аналіз поняття «ваучер» як форми договору про надання туристичних послуг, що передбачено ст.23 ЗУ «Про туризм» та аналіз способів його укладення.

Виклад основного матеріалу. Договір є таким правовим механізмом, який забезпечує обіг матеріальних та нематеріальних благ, тобто відображає динаміку суспільних відносин. Відповідно норми договірної права забезпечують цю динаміку. Як вже зазначалось, договір є правовою підставою виникнення зобов'язального правовідношення [1, с.175].

В теорії договірної права порядок укладення договору розглядається як визначена правовими нормами юридико-логічна послідовність стадій встановлення цивільних прав та обов'язків, здійснених на основі погоджених дій контрагентів.

Залежно від критерію поділу виділяють різні способи укладення договору. За способом узгодження змісту договору виділяють загальний, спеціальний та судовий порядок укладення договору. Договір про надання туристичних послуг укладається

загальним способом шляхом акценту та оферти.

На думку А.Є. Толстової можна умовно виділити декілька стадій, що виникають при укладенні договору про надання туристичної послуги.

Перший етап — це формування комплексної туристичної послуг, в якому бере участь тільки туроператор. Під час формування комплексної туристичної послуги туроператор укладає договори із третіми особами, що безпосередньо надаватимуть послуги туристу.

Відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК договір вважається укладеним, якщо між сторонами в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (оферти) другою стороною [2].

Другий етап - комплекс заходів, спрямованих на створення та підготовку до реалізації туристичних послуг (організація рекламно-ознайомлювальних подорожей, участь у спеціалізованих виставках, ярмарках, видання каталогів, буклетів тощо).

Даним видом діяльності вправі займатись як туроператор так і турагент. При здійсненні цієї діяльності туроператор та турагент зобов'язані надати необхідну і достовірну інформацію про туристичну послугу. Туроператор (турагент) повинен надати інформацію в такому обсязі, щоб турист отримав повну інформацію про споживчі якості туристичної послуги, в тому числі і про програму перебування та маршрут подорожі, про результати сертифікації туристичної послуги, з тим, щоб на основі цієї інформації прийняти рішення.

Третій етап — укладення договору про надання туристичних послуг в формально-юридичному розумінні [3, с. 112].

До способів оформлення договору в туризмі А.А. Терещенко відносить підписання договору, обмін документами за допомогою засобів зв'язку, а також шляхом акценту оферти [4, с.205].

На думку дисертанта перші два етапи не потрібно відносити до стадії укладення договору про надання туристичних послуг. В сучасній договірній практиці укладення договорів про надання туристичних послуг можна виділити декілька способів укладення. Класифікаційною ознакою виділення декількох видів є умова про те, чи інформація, що розміщення на офіційному сайті є рекламою чи одразу публічною офертою.

Класифікаційною ознакою виокремлення декількох видів є умова про те, чи інформація, що розміщена на офіційному сайті є рекламою чи одразу публічною офертою.

Звертаючись до Закону РФ «Про основи туристичної діяльності в Російській Федерації» [5], який передбачає два способи оформлення правових відносин між туристом та туроператором:

1) формування туристичної послуги і подальша його реалізація за заздалегідь сформованими умовами;

2) за індивідуальним замовленням туриста.

Проте, в сучасних умовах можна виділити ще декілька підвидів.

В першому випадку має місце ситуація, коли турист не виступатиме offerentом, оскільки інформація, що подається туроператором не містить всіх необхідних умов, яким повинна відповідати публічна оферта. Відповідно до даного порядку, турист подає належним чином оформлену заявку на бронювання туру, проте варто зазначити, що у разі підтвердження можливості надання відповідного комплексу туристичних послуг турист не є зобов'язаною особою до укладення договору. Дане підтвердження

зі сторони туроператора не акцептом, а є офертою, оскільки інформує туриста про можливість надання відповідного комплексу туристичних послуг. Після отримання оферти від туроператора турист приймає рішення укласти чи не укласти договір, акцептувати оферту. Даний порядок укладення договорів про надання туристичних послуг є більш характерним для так званих автобусно-екскурсійних турів.

В другому випадку має місце випадок, коли туроператор на офіційному сайті чи іншим доступним способом розміщає всі істотні умови договору і, турист подаючи заявку на бронювання буде вважатись зобов'язаною стороною на укладення договору. Дана ситуація є більше характерною для масового туризму. Як правило, для таких випадків характерним є укладення договорів виключно за посередництва турагента. На практиці така ситуація виглядатиме наступним чином: турист звертається до турагента для відпочинку закордоном в період своєї відпустки. Турагент, підібравши пропозицію туроператора, яка б відповідала всім заявленим вимогам туриста, укладає з останнім договір про надання туристичних послуг, і тільки тоді подає заявку туроператору, яка протягом доби підтверджується чи не підтверджується туроператором. Для прикладу такий спосіб укладення договору передбачений одним з найбільших туроператорів, що представлений на ринку туристичних послуг України Тез Тур. Так, в п.б.2. Типового договору по надання туристичних послуг, що розроблений останнім передбачено відсікаючу умову договору, тобто випадок, коли договір може бути розірваним з ініціативи Туроператора: «Сторони погодилися з тим, що їх права та обов'язки за цим договором, крім обов'язку Туроператора повернути Туристу(там) сплачені ним(и) кошти в строк, вказаний в п.2.1.3. цього договору, припиняються при настанні скасувальної обставини, якою є відмова партнерів Туроператора, які надають туристичні послуги для реалізації, у наданні таких послуг.» [6]

На перший погляд даний порядок зі своїми стадіями складає враження про неурівноваженість прав та обов'язків контрагентів, але якщо розібратись в самій суті діяльності туроператора при реалізації ним туристичної діяльності і, якщо змодельувати ситуацію, то можна вибудувати схему дій за тої ситуації, коли заявка туриста не буде розглядатись як акцепт турпродукта туроператора. Турист через турагента подає заявку туроператору, тобто дає запит про можливість надання туристичної послуги, туроператор зв'язується з третіми особами – безпосередніми надавачами послуги про можливість надання відповідних елементів туристичної послуги (перевезення, готельне розміщення, екскурсійні послуги), туроператор повідомляє туриста через турагента про можливість надання послуги, і тільки тоді турист приймає рішення чи акцептувати відповідні умови. Для туроператорів масового напрямку, що в рік обслуговують більше 100 тисяч туристів така схема не дала б змоги належним чином функціонувати та ефективно здійснювати туристичну діяльність на ринку послуг України. Тому, на нашу думку, дана схема є найбільш прийнятною з метою забезпечення стабільності функціонування ринку туристичних послуг України.

Третім способом укладення договору про надання туристичних послуг випадки, коли турист звертається із запитом про надання нестандартного комплексу туристичних послуг, тобто такого, що не є розробленим заздалегідь туроператором. За такою схемою туроператор відповідно до заявки туриста розробляє комплекс послуг, що пропонуються туристу за єдиною ціною, що виступатиме офертою, турист вправі акцептувати чи неакцептувати дану оферту або вимагати внесення поправок до умов договору. Є.В.Ахтямова пропонує в таких випадках передбачити лист бронювання

для туриста і вважати цей документ офертою [7, с.110], проте аналіз договірної практики у відповідній сфері дозволяє зробити висновок, що даний лист не можна вважати офертою, оскільки на даній стадії неможливо визначити істотні умови, що визначені в ст. 20 ЗУ «Про туризм» [8].

Рядом російських вчених, що досліджували договірну практику в сфері надання туристичних послуг в Російській Федерації, передбачають можливість укладення попереднього договору про надання туристичних послуг між туроператором та туристом на період «високого сезону» відпочинку, проте на думку дисертанта дана позиція є спірною, оскільки в попередньому договорі немає можливості заздалегідь визначити предмет договору, вартість та решта істотних умов, що встановлюються в ст.ст. 19-1, 20 ЗУ «Про туризм» [8]. Більше того, на нашу думку, укладення такого договору є недоцільним з економічної точки зору як для туроператора так і для туриста, оскільки, одними з характерних ознак туристичної послуги є обмеженість в часі й сильна сезонність та одним із способів подолання цих якостей є система раннього бронювання, надання знижок тощо. Зважаючи на це, туристу невігідно укладати попередній договір, якщо він може укласти безпосередньо договір про надання туристичних послуг із чітко визначеними умовами і таким чином зекономити на вартості послуг на умовах раннього бронювання. Так само з другої сторони туроператору також невігідно брати на себе зобов'язання по наданню послуг у майбутньому і таким чином «резервувати» місце в готелі та літаку без чіткого визначення самої дати подорожі.

С.Л. Соловйов також відстоює позицію про можливість укладення попереднього договору при укладенні договору про надання туристичних послуг, проте наводить інший випадок. Він розглядає звернення особи чи особи, що представляє групу осіб, яка в письмовій формі подає заявку до туроператора як попередній договір. [9, с.34]

На нашу думку дана позиція є такою що не відповідає ст. 635 ЦК та договірній практиці, що склалась на ринку туристичних послуг, оскільки турист, подаючи письмову заявку до туроператора, не може в більшості випадках визначити самого предмету договору, що є необхідною умовою згідно Цивільного кодексу, так і решта істотних умов, що передбачені ст.20 ЗУ «Про туризм». Дану позицію підтримую в Є.В. Ахтямова в силу самої специфіки туристичних послуг. [7, с.103]

Ст.20 ЗУ «Про туризм» встановлює обов'язкову письмову або електронну форму договору. На думку А.В. Нижнього категорія “форма договору” охоплює поняття “форма укладення договору”, і включає в себе, по-перше, поведінку сторін в частині виявлення волі щодо укладення договору (власне “форму укладення договору”) та, по-друге, об'єкти матеріального світу у вигляді документів, які можуть виникнути в результаті такої поведінки [10, с.10].

Відповідно до ч.1 ст.207 ЦК «правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку». На думку дисертанта окремої уваги заслуговує дослідження питання електронної форми укладення договору, оскільки залишається питання, що законодавець розуміє під поняття «електронна форма укладення договору». А.В. Нижній в своєму дисертаційному дослідженні відстоює позицію, згідно якої електронний спосіб укладення договору є не ще однією формою укладення договору, «а способом волевиявлення, за допомогою якого договір

може бути укладений у письмовій формі» [10, с. 12]. На думку Сахарчука «письмова» та «електронна» форма правочину є видами щодо родового поняття, яким слід вважати «запис» [11, с. 43].

Очевидно, що законодавець вводячи можливість укладення договору в електронній формі виходив з реалій сьогодення на ринку туристичних послуг, оскільки туроператор володіючи певними унікальними характеристиками свого розробленого комплексу туристичних послуг не має можливості укласти договір «традиційним» способом.

Відповідно до ст. 5 ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» [12]: «Електронний документ — документ, інформація в якому зафіксована у вигляді даних, включаючи обов'язкові реквізити документа», ст. 6 цього закону відносить до обов'язкових реквізитів документа електронний цифровий підпис.

ЗУ «Про електронний цифровий підпис» [13] встановлює порядок та умови отримання електронного цифрового підпису, проте варто зазначити, що на практиці кількість фізичних осіб-споживачів, які мають такий підпис є вкрай малою, але преамбула вищесказаного Закону зазначає «Дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час використання інших видів електронного підпису, в тому числі переведеного у цифрову форму зображення власноручного підпису». З вищенаведеної норми можна зробити висновок про таку форму укладення договору як електронний спосіб, шляхом перетворення у цифрову форму зображення власноручного підпису.

Наочним прикладом домовленості сторін про електронну форму укладення договору є Постанова 5008/419/2012 Вищого господарського суду [14], де сторони при укладенні договору включили норму про те, що «...документи, які відправлені факсом чи електронною поштою, мають повну юридичну силу до моменту обміну оригіналами, породжують права та обов'язки для сторін, можуть бути подані в судові інстанції в якості належних доказів і не можуть заперечуватись стороною, від імені якої вони були відправлені».

Але на думку дисертанта варто звернути увагу на наступні проблеми, що в можуть виникати при електронній формі укладення договору, а саме питання факту відправлення/отримання електронного документа та факт авторства контрагента. Тому, на нашу думку, при укладенні договору про надання туристичних послуг електронним способом варто в умовах договору необхідно зазначати e-mail адреси, що будуть застосовуватись при офіційній переписці та включити норму, про повідомлення адресатом факту отримання листа відповіддю про те, що лист отриманий, для усунення питань в подальшому про факт отримання листа. Стосовно факту авторства контрагента, то на думку дисертанта варто включити норму про обов'язкове фотокопіювання українського паспорту замовника-туриста для того щоб уникнути в подальшому судових спорів про визнання договору недійсним.

Окремої уваги заслуговує аналіз ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про туризм» [8], де законодавець визначає ваучер як «форму письмового договору на туристичне або на екскурсійне обслуговування, яка може використовуватися відповідно до цього Закону», тобто поряд зі звичайною письмовою формою шляхом підписання тексту договору законодавець передбачає укладення договору про надання туристичних послуг шляхом видачі ваучера.

Під туристичним ваучером в літературі прийнято розуміти документ, що безпосередньо встановлює право туриста на послуги, що входять до складу туристичної послуги, а далі підтверджують факт їх укладення. Туристичний ваучер представляється можливим розглядати тільки в якості необхідного додатку, що доповнює сам договір.

Деякі туроператори в своїй роботі використовують групові ваучери, що знаходяться в керівника групи, тому ваучери взагалі не видаються [15, с.60].

Чененов виділяє ряд ознак, що характеризують «ваучер»:

1) туристичний ваучер - інструмент, який повинен входити в документально-правове забезпечення туристичної діяльності.

2) туристичний ваучер повинен містити перелік всіх послуг, що входять в тур.

3) туристичний ваучер повинен підтверджувати факт отримання туристом кожної окремої послуги, що входить в тур.

4) ваучер підтверджує, що клієнт оплатив відповідну грошову суму, що вказана у ваучері.

5) у відповідності з ваучером клієнт має право на отримання будь-яких туристичних послуг, попередньо заброньованих і оплачених [16, с. 146].

Н.В. Сірик зазначає, що в міжнародній практиці ваучер означає ордер на обслуговування. Причому у законодавстві ряду країн путівка і ваучер розуміються як рівнозначні поняття: туристична путівка використовується у внутрішньому туризмі, ваучер в міжнародному. [17, с.100]

На думку А. Є. Толстової у ваучері вказуються умови договору, які являються найбільш значимі для туриста з практичної сторони, а всі інші умови, що мають головним чином юридичне значення повинні міститись в договорі про надання туристичних послуг [3, с.118].

Я.Є Парцій вважає, що акцептом є не сам ваучер, а його підпис на відривному талоні. Стосовно самого поняття «туристичний ваучер», то з урахуванням його визначення, що визначено в Інструкції в п.1.2 як документа, який є підставою і гарантією для отримання туристом оплаченої послуги або комплексу послуг у суб'єкта туристичної діяльності, що надає послуги, то можна зробити висновок, що він не є документом, який «встановлює право туриста на послуги, що входять в склад подорожі». Це право він отримує на підставі договору. На думку Я.Є. Парція, з яким на нашу думку варто погодитись, «туристичний ваучер» - це технічний документ, який підтверджує право саме даного туриста на відповідні послуги і пред'являється особі, що безпосередньо надає ці послуги. Ваучер також являється документом, який підтверджується факт надання послуг, їх об'єм і якість. [18, с.29]

На думку А.Є. Толстової, ваучер використовується для взаєморозрахунків між ініціативним туроператором, що відправляє туриста, та рецептивним туроператором, що здійснює обслуговування безпосередньо в місці перебування, для спрощення взаєморозрахунків та ідентифікації особи, якій надаватимуться послуги [3, с. 119].

Укладаючи договір про надання туристичних послуг шляхом видачі ваучера із зазначенням даних, що передбачені в ЗУ «Про туризм» [8], сторони залишають неврегульованими ряд питань, що мають важливе значення при подальшій реалізації договору чи вирішенні питань при неналежному виконанні договору про надання туристичних послуг. Зокрема, інформація про порядок внесення змін до договору, відповідальність сторін за договором, споживчі якості послуги, інформації про правила в'їзду в країну перебування, умови про розірвання договору.

Проаналізувавши ч.4 ст. 20 ЗУ «Про туризм», що міститься перелік істотних умов договору про надання туристичних послуг, та ч.2 ст.23 «Ваучер», можна дійти висновку про те, що інформація, яка повинна міститись у ваучері є недостатньою для укладення договору, оскільки не містить усіх істотних умов, які перелічені в ст.20 Закону.

Більше того, звернувшись до визначення поняття «ваучер», що дається в Наказі Туристичної Адміністрації України «Про порядок оформлення ваучера на надання туристичних послуг та його використання» [19] «Ваучер - документ, який є підставою і гарантією для отримання туристом оплаченої послуги або комплексу послуг у суб'єкта туристичної діяльності, що надає послуги», можна зробити висновок, що прямо вказує на призначення ваучера.

Ще однією проблемою застосування ваучера як форми договору є випадки, коли турист-замовник повинен оплатити частину суми при укладенні договору в якості авансу чи завдатку. За такої ситуації використання ваучеру є неможливим, оскільки він є «гарантією отримання комплекс послуг у суб'єкта туристичної діяльності, що їх надає», хоча турист ще не оплатив повністю за ці послуги. Проте, відповідно до Наказу Туристичної Адміністрації України «Про затвердження порядку оформлення ваучера на надання туристичних послуг та його використання» [19] згідно якого всі суб'єкти туристичної діяльності, що надають туристичні послуги повинні використовувати ваучер.

В практиці, що склалась на ринку туристичних послуг України. Сторони укладають договір про надання туристичних послуг шляхом підписання документу, а ваучер видається туристу безпосередньо перед початком подорожі чи керівнику групи для пред'явлення його безпосереднім надавачам послуги.

Ваучер повинен видаватись після підписання договору з туристом, підтверджуючи тим самим оплату туристом туристичної послуги. Турист виражає свою волю на вступ в правові відносини з туроператором тільки шляхом підписання договору. Таким чином, акцептом в даних правовідносинах є підпис туриста в договорі про надання туристичних послуг, оскільки ваучер ваучер є документом, що підтверджує факт оплати туристом замовлених послуг.

Очевидно, вводячи обов'язок суб'єктів туристичної діяльності видавати ваучер особі, що оплатила послуги, пов'язано із забезпеченням гарантії надання цих послуг перед безпосередніми надавачами послуг та ідентифікації цих осіб перед останніми.

Необхідність існування у сфері туризму такого документа, як ваучер, зумовлена потребою повною мірою задовольнити обмін інформацією між суб'єктами туристичної діяльності: стороною, яка направляє туриста, і стороною, яка його приймає. Таким чином, ваучер підтверджує право даного туриста на відповідні послуги і пред'являється особі, що надає їх на підставі договору з туристичною організацією. З вищесказаного випливає, що туристичний ваучер — документ, підтверджуючий право туриста на відповідні послуги, який пред'являється за місцем їх надання приймаючій стороні.

Висновки: ЗУ «Про туризм» встановлює обов'язкову письмову форму договору. Договір про надання туристичних послуг може укладатись електронним способом. Залежно від способу розміщення інформації можна виділити декілька способів укладення договору: за індивідуальним замовленням туриста, випадки, коли турист виступатиме оферентом та випадок, коли туроператор є оферентом шляхом розміщення публічної оферти. Ваучер як письмовий документ не є способом укладення договору, оскільки не містить всіх необхідних істотних умов передбачених ст.20 ЗУ «Про туризм», а є документом, що підтверджує та гарантує надання оплачених послуг перед третіми особами, що безпосередньо надаватимуть послуги туристу, тому пропонується внести зміни до ЗУ «Про туризм» в ч.1 ст.23 і викласти її в наступній редакції: «Ваучер є документом, що видається на підставі укладеного договору про надання туристичних, який гарантує отримання всіх послуг, що включені в ньому, та для пред'являється до третіх осіб, що безпосередньо надають послуги».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. /Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В. Дзери. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — с.322.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435 — IV // Відомості ВРУ. -2003. - № 40-44. - ст.356.
3. Толстова А.Е. Гражданско-правовое регулирование оказания туристских услуг в Российской Федерации: канд. юрид. наук. 12.00.03 — Краснодар, 2004. — с.201.
4. Терещенко А.А. О некоторых вариантах организации договорных отношений между туристской фирмой и туристом // Туристские фирмы. - 1997. - № 12. - С.203-206.
5. Федеральный Закон “Об основах туристской деятельности в Российской Федерации” от 24.11.1996 N 132-ФЗ.
6. Договор на туробслуживание. - [електронний ресурс] // URL<http://www.tez-tour.com/ru/kyiv/articles.html?categoryName=cooperation> [07.10.2013]. — Назва з екрану.
7. Ахтямова Е.В. Гражданско-правовое регулирование туристской деятельности в Российской Федерации: канд.юрид. наук. 12.00.03. — Уфа, 2007 — с.209.
8. Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 р. № 324/95 // Відомості ВРУ. - 1995. - № 31. - Ст. 231.
9. Соловьев С.Л. Договор возмездного оказания услуг в сфере туристического обслуживания: дис.юрид. дис.. 12.00.03. — М. 2007, - с. 150.
10. Нижний А.В. Форма цивільно-правового договору та наслідки його недотримання: автореф. кандид. юрид. наук. — Київ, 2011 — с.21.
11. Сахарчук Д. Поняття та форми правочину. // Підприємство, господарство і право. — 2003 - № 12. — С.43-47.
12. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 851— IV // Відомості ВРУ. —2003. - № 36. — Ст. 276.
13. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 р. № 852— IV // Відомості ВРУ. — 2003. - № 36. — Ст. 276.
14. Постанова Вищого господарського суду України 5008/419/2012 ». - [електронний ресурс] // URL: <http://pravoscope.com/act-postanova-5008-419-2012-selivanenko-v-p-15-01-2013-ne-viznachenos> [07.10.2013]. — Назва з екрану.
15. Гудима М.М. Захист прав споживачів за договором про надання туристичних послуг: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Гудима М.М. — Ів.-Фр., 2012 — с.247.
16. Чененов Ю.А. Гражданско-правовое регулирование туристской деятельности: дис. Канд. Юрид. Наук: 12.00.03. Чененов Ю.А. — Екатеринбург, 2003 — с. 192.
17. Сирик Н.В. Договор туристских услуг в гражданском праве России. канд. юрид. наук. 12.00.03. — М.: РГБ, 2003 — с. 171.
18. Парций Я.Е. Научно-практический комментарий Закона «Об основах туристской деятельности в РФ» // Хозяйство и право. - 1998. - №7. - С.29-30.
19. Наказ Державної туристичної адміністрації «Про затвердження порядку оформлення ваучер на надання туристичних послуг та його використання» від 06.06.2005 р. №50.